

Редчиць Т. В.,

доцент кафедри романо-германської філології та перекладу
Черкаського державного технологічного університету

ПОЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ Г. ФОН ДОДЕРЕРА, О. ДОВЖЕНКА, М. ШОЛОХОВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття присвячена порівняльному аналізу культурної семантики назв гідрооб'єктів у романах Г. фон Додерера «Слунські водоспади», О. Довженка «Зачарована Десна», М. Шолохова «Тихий Дон». Автор з'ясовує чинники, які зумовили специфіку концептуалізації гідрооб'єктів, і культурні конотації, що пов'язуються з їх назвами під впливом національно-історичного чи індивідуального досвіду митців. Розкриваються особливості взаємодії назв гідрооб'єктів із темпоральними категоріями, зокрема в міфолого-символічному, екзистенційному, індивідуальному планах.

Ключові слова: концептуалізація, культурні конотації, класифікуючі ознаки, гідрооб'єкт / водний об'єкт, гідронім, річка, водоспад.

Постановка проблеми. Вода є об'єктом переосмислення і символізації в багатьох культурах світу. Утворені нею топографічні об'єкти (ріки, моря, озера тощо), а також їх назви (гідроніми) «предметно й символічно є обов'язковим компонентом величезної кількості смислових і сюжетних зв'язок» [1]. Розглядаючи гідроніми як специфічний підрозділ топоніміки, С.В. Полубоярин виокремлює у назвах водних об'єктів *ландшафтно-географічну й культурно-історичну* підзони [2, с. 144]. Поява останньої з них зумовлена тим, що гідроніми не лише презентують водні об'єкти як фрагменти фізичного світу, але й актуалізують ті культурні конотації, які виникають під впливом національно-історичного чи індивідуального досвіду.

У пропонованій розвідці об'єктом дослідження виступають твори трьох видатних європейських прозаїків ХХ ст. – австрійця Гайміто фон Додерера, українця Олександра Довженка, росіянина Михайла Шолохова, – що містять у своїх назвах гідроніми: «Слунські водоспади», «Зачарована Десна», «Тихий Дон». З огляду на знаковість цих творів для відповідної національної літератури кожен був достатньо ґрунтовно і різнобічно вивчений. Однак схожі жанрово-родові характеристики (роман), а також приблизно однаковий час написання (відповідно 1963, 1956, 1925–1940) у поєднанні з використанням назв водних об'єктів як засобу осмислення національно-історичних і особистих колізій роблять цікавим компаративний підхід до розгляду зазначених творів.

Такий аналіз видається актуальним насамперед із міркувань поширення спатіальних студій у сучасній гуманітаристиці, а також з огляду на розвиток літературної ономастики як «способу художнього відтворення світу за допомогою найменування» [3, с. 112].

Відтак метою статті є з'ясування культурної семантики назв гідрооб'єктів *Слунські водоспади, Десна, Дон* у романах Г. фон Додерера, О. Довженка, М. Шолохова. У такому форматі названі твори розглядаються вперше.

Виклад основного матеріалу. Гідронім «Слунські водоспади» використовується на позначення каскаду водоспадів на річці Слуньчица, що протікає через невелике хорватське містечко Слунь. Як назва конкретного геопросторового локусу, цей гідронім з'являється у творі лише 5 разів, а більш-менш розгорнутий опис цього водного об'єкта – лише двічі: перший раз – на початку твору, коли молоде подружжя Клейтонів під час весільної подорожі відвідує Хорватію; другий – у фіналі роману, коли, послизнувшись на місточку, у водоспаді гине їх син Дональд.

У своєму дисертаційному дослідженні ми відзначали, що образ Слунських водоспадів є одним із сюжетно-композиційних центрів роману (поряд із родинною історією Клейтонів) і виконує низку важливих естетичних функцій [4, с. 12].

Насамперед, він забезпечує «цементування тексту роману як цілісної структури» [4, с. 12], що об'єднує її «атомістичні компоненти» – «безліч історій, їх схрещення і розходження, розвиток і повернення» [5, с. 40], «одночасність» розгортання яких у художньому просторі роману Г. фон Додерера покликана відбивати «перебіг повсякденного існування» [5, с. 40], яке, як слушно наголошує Н.С. Павлова, мало для письменника першорядне значення, відтісняючи завдання становлення героя [5, с. 40].

«Цементуюча» роль водоспаду в художній структурі і концепції твору підкреслюється і сприйняттям його як *моноліту*. Так, коли Роберт Клейтон уперше побачив Слунські водоспади, їх стіна здалася йому не лише *вертикальною, але й монолітною* [6, с. 135]. У фіналі твору, коли безодня вже поглинула життя Клейтона-молодшого, шум водоспадів перетворюється на *єдиний, ніби органний звук, який у своїй потужності й безперервності сприймається людським вухом як моноліт* [6, с. 315].

Індивідуально-авторська специфіка концептуалізації Слунських водоспадів у художній картині світу Г. фон Додерера визначається тісною взаємодією цього гідрооб'єкта з темпоральними категоріями. У цьому сенсі монолітність як відмінна особливість сприйняття Слунських водоспадів (попри те, що їх насправді тринадцять) у свідомості і самого Додерера, і, відповідно, його персонажів, перегукується з уявленнями про міфологічний час, згідно з яким, як наголошував А.Ф. Лосєв, «сам часовий потік мислиться <...> як *нероздільна у собі ціліність*» і питомою для яких є «загальна взаємоперетворюваність речей всередині замкнутого космосу» [7, с. 33], пор.: *Потужний рух води був постійним, грім, звернений у себе, прихід і відхід водночас* [6, с. 35].

Семантику темпоральності транслює і така кінематична характеристика аналізованого гідрооб'єкта, як *постійність, безперервність руху води (потужний рух води був постійним, а за всім цим <...> чулося безперервне виття (водоспаду – Т.Р.))* [6, с. 36]. Цей безкінечний рух колосальних мас води у Слунському водоспаді символізує безупинний і величний плин часу.

Важливо зазначити, що в художній картині світу Г. фон Додерера – так, як вона представлена у «Слунських водоспадах», – абстрактне поняття часу знає своєрідної матеріалізації через набуття конкретного фізично-просторового виміру – *глибини* (це зайвий раз засвідчує й назва іншого знакового роману австрійського письменника «Штрудльгофські сходи, або Мельцер у глибині літ»), що візуалізується через *вертикальність* руху води (у напрямку зверху вниз) як головну кваліфікуючу ознаку водоспаду, невластиву для водних об'єктів, що мають *горизонтальну* поверхню, таких як море чи річка. У цьому, вочевидь, полягає головна причина того, що вершиною символічної концепції роману Додерера є саме розгорнутий до масштабів метаобразу [докладніше про це див.: 4] образ Слунських водоспадів, а не, наприклад, інший гідрооб'єкт – Дунайський канал, який теж неодноразово згадується у творі.

У тексті роману цей вимір реалізується через низку лексичних, у т. ч. й метафоричних, номінацій, що містять у собі сему «вертикальність / глибина» – *ВИСОТА, СТІНА, ЗАВИСА, БЕЗОДНЯ*, а також позначають рух по вертикалі зверху вниз. Пор.: *Він (Дональд Клейтон – Т. Р.) намагався втримати рівновагу на мокром дерев'яному настилі, але похитнувся й упав у безодню; Він <...> чув спочатку, як падаюча вода дробить каміння, вода могутніми рукавами здіймалася то там, то тут і, скипаючи, в усю свою широчінь обрушувалася на довгі, побурілі за багато років млинові колеса* [6, с. 316].

У семіотичній структурі роману Додерера вертикальність відіграє особливу роль. Ця характерна прикмета водоспаду як гідрооб'єкта проектується на долю одного з головних героїв твору – Дональда Клейтона – як уособлення *перешкод*, що їх нерішучий «англієць» («прес-пап'є») так і не спромігся подолати. У цьому сенсі вертикальність як концептуально значуща природна характеристика водоспаду є питомою й для інших метаобразів, що розгортаються у творі, зокрема *СТІНИ* (водоспаду, дощу): *На мить у Клейтона перехопило подих <...> величезні маси води, які він досі бачив лише горизонтальними, наприклад, під час морських подорожей, – раптом здиблися і стіною встали перед ним* [6, с. 35].

Вертикальність є кваліфікаційною ознакою й такого артефакту, як *ДВЕРІ*, що співвідноситься з *ПЕРЕШКОДОЮ*. Особливо виразно символічний зв'язок: *ДВЕРІ – СТІНА* (води) – *ПЕРЕШКОДА* (тобто неможливість здійснити певний вчинок: *а вчинку все не було, ні помилкового, ні правильного*) – *НЕПІШУЧИСТЬ* оприявнюється в епізоді, коли Дональд опиняється в домі Моніки: *Вона <...> тепер стояла перед ним <...>; потім зробила крок до дверей своєї спальні, штовхнула одну з високих білих стулок, увійшла, не зводячи з нього очей, і, все ще посміхаючись, заохочувально кивнула йому з дверей, що уже закривалися. Але тут ливанув дощ. Дощ обрушився на вікно, промивав його цілими струмками, тарабанив внизу по гальці. А Дональд сидів, втупившись на справжню водяну стіну. Якщо він і хотів чогось, то хіба що схопитися і глянути вниз, туди, куди зривалася руйнівна маса води. Але якесь безвілля, яке прийшло ззовні, утримувало його, немов шлях йому раптово перегорював бар'єр* [6, с. 245].

Уявлення про Слунські водоспади моделюється у романі Додерера і за рахунок актуалізації низки інших специфічних характеристик цього гідрооб'єкта: 1) кінематичних (руху води); 2) візуальних (розмірів, кольору, освітлення, просторових форм); 3) звукових.

Символіку водоспаду в романі Додерера можна розглядати і в *екзистенціалістському* контексті: подібно до того, як

спокійні води Слуньчиці несподівано *переходять у гігантські водоспади*, так раптово уривається спокійна течія людського життя, а чи й саме життя.

З погляду *міфолого-символічного* Слунські водоспади постають як втілення вічної течії Часу, на тлі величі якої життя окремої людини – лише незначна мить.

Схожі аспекти значення є питомими і для образу Десни – так, як він представлений у кіноповісті «Зачарована Десна» видатного українського письменника, кінодраматурга, класика світового кінематографу Олександра Довженка. Як відомо, Десна – друга за величиною притока Дніпра. Саме на її берегах у селі у Чернігівській області минуло дитинство майбутнього письменника. Тому цілком закономірно, що домінують у назві цього гідрооб'єкта ті смислові конотації, які виникають під впливом життєвого досвіду митця. Десна, назва якої згадується у творі більше 40 разів, постає як невід'ємний елемент універсуму, в якому існує герой кіноповісті, як початок і основа його індивідуальної світобудови, пор.: *треба було брать праворуч униз і з розгону – через річку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство* [8, с. 576–577].

Цей універсум вбирає в себе й образи селян-трудівників, і прикмети того особливого, нерозривно пов'язаного з буттям природи способу життя і господарювання, який зумовлений близькістю рівнинної річки, пор.: *Ми всі слухали, розчинивши широко очі, поки не повергались у сон у запашиному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною* [8, с. 551]; – *Цить, Сашко, не плач, – приказував мені прадід Тарас <...> Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші* [8, с. 561].

Водночас Довженко наслідує традиції українського фольклору і літератури (пригадаймо Франкове «час рікою пливе...»), що міфологізує образ води, надає йому властивостей символу руху, плину, оновлення життя, пор.: *Весна пливла до нас з Десни* [8, с. 570].

Важливе місце Десна посідає і в *особистій міфології* героя: антропоморфізований і сакралізований образ річки виступає уособленням недоторканності і чистоти його дитячих спогадів (*святая, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій* [8, с. 592]).

На тлі розглянутих творів австрійського й українського письменників цікаво простежити особливості концептуалізації гідрооб'єкта в романі російського прозаїка М. Шолохова «Тихий Дон».

Нагадаємо, Дон – одна з найбільших річок (довжина майже 1 200 км) на півдні Східно-Європейської рівнини, яка протікає по території Росії і впадає в Азовське море. Гідронім «Дон» вжито у творі майже півтори сотні разів, що зумовлено, передусім, жанровими особливостями твору як романа-епопеї і, відповідно, його розмірами і грандіозністю авторського задуму.

Образ Дону у Шолохова є більш масштабним, у ньому можна виокремити кілька концептуальних шарів, які перегукуються з аспектами художньої семантики гідронімів «Слунські водоспади» і «Десна» у Додерера і Довженка.

Насамперед йдеться про *міфолого-символічний* аспект семантики Дону, яка виникає на основі використання динамічної темпоральної моделі, що відображає основну кваліфікаційну ознаку такого гідрооб'єкта, як річка – «наявність постійного лінійного руху» води. Відтак велична неспішна течія Дону сим-

волізує плін Часу і Життя, пор.: *А над хутором шли дни, сплетаясь с ночами, текли недели, ползли месяцы, дул ветер <...> и, застекленный осенней прозрачно-зеленой лазурью, равнодушно шел к морю Дон* [9]; *Там, где лед отошел от берега, видно, как тихий Дон катит свои живые воды в вечность...* [9].

В екзистенційному плані кінематичні характеристики цього гідрооб'єкта (рух води) виступають символом окремої людської екзистенції, життєвої долі людини, яка нагадує цю повноводну річку, з усіма її поворотами і порогами. Ця загальна візія людського життя як плину ріки конкретизується в романі, насамперед, на образах центральних героїв – Аксінї і Григорія Мелехова.

Водночас слід зауважити, що за всієї подібності екзистенційної й архетипної семантики назв аналізованих водних об'єктів гідронім «Дон» містить і виразний *національно-історичний* компонент. У свідомості російського етносу вона асоціюється з історією донського козацтва (донців) – особливої напіввійськової спільноти, яка оформилася у XV – XVII ст. Відтак гідронім «Дон» використовується Шолоховим як узагальнене, метонімічне за своєю художньою природою позначення донських козаків, пор.: *Неужели вы думаете, Подтелков, что за вами <...> пойдёт Дон?* [9].

Однак домінує в *культурно-історичній* підзоні гідроніма «Дон» його функція як метафори історичної долі народу. Концептуалізуючою ознакою виступають ландшафтно-географічні і візуально-просторові характеристики річки як протяжного водного потоку, що пролягає між двома берегами. Саме *лента Дона*, яка широко пролягла по рівнині, розділяючи її береги, стала уособленням тих трагічних соціально-історичних колізій і випробувань революційного лихоліття й громадянської війни, що випали на долю народу, розділивши цільний, герметичний світ донців потоком страждань, ворожнечі, смерті, пор.: *За день на левую сторону Дона были переброшены все повстанческие части и беженцы* [9].

Висновки. Викладені спостереження дозволяють окреслити типологічно спільні і відмінні риси у творах трьох видатних європейських прозаїків XX ст. У процесі концептуалізації водних об'єктів у розглянутих творах першочергової актуалізації зазнала така їх характерна ознака, як рух води (кінематика). У романі Г. фон Додерера це вертикальний рух води, тоді як для О. Довженка і М. Шолохова, з огляду на фізично-просторову структуру задіяних ними гідрооб'єктів, пріоритетного значення набуває горизонтальний водотік. Переосмислені на основі темпоральної моделі, ці кінематичні характеристики виражають плін Часу, Життя, Історії, а також проєктуються на долі героїв.

Водночас спостережено істотні відмінності щодо напрямку концептуалізації водних об'єктів. Слунські водоспади осмислюються з погляду філософської концепції Г. фон Додерера («глибини часу») і відображають перипетії життя героїв. Десна сприймається Довженком із позицій індивідуального досвіду; домінують у творі автобіографічне і фольклорно-міфологічне начала. Дон проєктується М. Шолоховим передусім на драматичні колізії, що визначили хід національної історії й індивідуальні долі персонажів.

Викладені спостереження не вичерпують усього розмаїття і глибини аспектів заявленої теми. Їх подальше вивчення визначає перспективи представленої дослідження.

Література:

1. Ткачев В.Н. Вода и цивилизация. Архитектон: известия вузов. 2014. № 48. URL: http://archvuz.ru/2014_4/8.
2. Полуобоярин С.В. Топонимические концепты как предмет лингвокогнитивного описания. Вопросы когнитивной лингвистики. 2010. Вып. 3. С. 139–145. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/toponimicheskie-kontsepty-kak-predmet-lingvokognitivnogo-opisaniya#ixzz4EkgtQXN>.
3. Немировская Т.В. Некоторые проблемы литературной ономастики. Актуальные проблемы русской ономастики. К.: УМК ВО, 1988. С. 112–122.
4. Редчиц Т. Пизня проза Гайміто фон Додерера. Структура та нарративні типи: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04. К., 2011. 22 с.
5. Павлова Н.С. Природа реальности в австрийской литературе. М.: Яз. славян. культуры, 2005. 311 с.
6. Додерер Х. фон. Избранное: Сборник / пер. с нем. М.: Прогресс, 1981. 590 с.
7. Лосев А.Ф. Античная философия истории. М.: Наука, 1977. 207 с.
8. Довженко О.П. Зачарована Десна: щоденник, кіноповісті, оповідання / вступ. ст. і примітки Р.М. Корогодського. Х.: Фоліо, 2012. 603 с.
9. Шолохов М. Тихий Дон. URL: <https://mybook.ru/author/mihail-sholohov/tihij-don/read/?page=21>.

Редчиц Т. В. Поэтическая концептуализация водных объектов в художественном мире Г. фон Додерера, А. Довженко, М. Шолохова: сравнительно-типологический аспект

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу культурной семантики названий гидрообъектов в романах Г. Фон Додерера «Слунские водопады», А. Довженко «Зачарованная Десна», М. Шолохова «Тихий Дон». Автор выясняет факторы, обусловившие специфику концептуализации гидрообъектов, и культурные коннотации, связанные с их названиями под влиянием национально-исторического или индивидуального опыта писателей. Раскрываются особенности взаимодействия названий гидрообъектов с темпоральными категориями, в частности в мифолого-символическом, экзистенциальном, индивидуальном планах.

Ключевые слова: концептуализация, культурные коннотации, гидроним, река, классифицирующие признаки, гидрообъекты / водный объект, водопад.

Redchits T. Poetic conceptualization of water objects in the artistic world of H. von Doderer, O. Dovzhenko, M. Sholokhov: comparative and typological aspects

Summary. The article is devoted to the comparative analysis of the cultural semantics of the names of water objects in the novels of G. von Doderer's "The waterfalls of Slun", O. Dovzhenko's "The Enchanted Desna", M. Sholokhov's "Quietly Flows the Don". The author finds out the factors that determined the specifics of the conceptualization of hydroobjects, and cultural connotations associated with their names under the influence of national-historical or individual experience of artists. The peculiarities of the interaction of the names of hydroobjects with temporal categories, particularly, in the mythological-symbolic, existential, and individual aspects, are revealed.

Key words: conceptualization, cultural connotations, classification features, hydroobject / water object, hydronym, river, waterfall.